

بازار به نقل از دانشنامه جهان اسلام

تلخیص: سولماز کهنمویی اقدم

۱- تعریف بازار در واژگان نوین اقتصادی

بازار، اصطلاحاً عبارت است از منطقه ای معین، در دست مجموع افرادی خاص که به تناسب حرفه خویش و عرضه و تقاضایی که در جامعه وجود دارد- به تنهایی یا گروهی- داد و ستد می کنند. در دانش اقتصاد سیاسی لفظ بازار به تناسب مورد استفاده و موضوع و مقصود گوینده، معنا و مفهوم پیدا می کند. برای نمونه در اصطلاح "بازار نفت" اگر گوینده به همه کشورهای نفت خیز یا دارای صنعت نفت در نظر داشته باشد، مقصود وی از قراین موجود در سخن او فهمیده می شود. در جغرافیای اقتصادی اصطلاحاتی مانند "بازار جهانی"، "بازار مشترک"، "بازار آتلانتا"، توجه به منطقه یا محدوده جغرافیایی را به ذهن می آورد. اصطلاح "بازار سیاه" نیز به مجموعه مبادلاتی گفته می شود که در آن، کالا و خدمات، به قیمت غیر رسمی و به صورت نیمه مخفی، خرید و فروش شوند. "بازار رسمی" در برابر "بازار آزاد" به بخشی گفته می شود که در آن قیمت ها از طرف دولت یا سازمان های وابسته هدایت و نظارت می شود. اصطلاحاتی مانند "بازار سهام"، "بازار پولی"، "بازار مالی"، "بازار نقد"، "بازار نسبی"، "بازار پایدار"، "بازار بی ثبات"، "بازار رو به تنزل" و مانند آنها بیشتر درباره معاملات اوراق بهادار به کار می روند.

۲- شهر و بازار در دوره اسلامی

بررسی نهاد اقتصادی- اجتماعی بازار، پیش از هر چیز، باید در زمینه اصلی آن یعنی شهر صورت گیرد. زمینه تحقیق برای بازار اسلامی، شهرهای منطقه تاریخی و مرکزی جهان اسلام، یعنی شهرهای خاورمیانه است. محققان بیگانه، اسلام را بیشتر آئینی خاص شهرنشینان دانسته و برخی از آنان در این معنی چندان تأکید و مبالغه کرده اند که گویی مسلمانان جز در شهر نمی توانند زندگی واقعاً مذهبی داشته باشند. آن دسته از خاورشناسان که در جستجوی ویژگی های شهرهای دوره اسلامی و ارائه صورت نوعی و نهادی برای آنها، به مقایسه این شهرها با دیگر تمدن های پیش از اسلام یا معاصر ظهور آن پرداخته اند. خصوصیات مشترکی میان آنها یافته اند که شخصیت، هویت و حدت این شهرها را نشان می دهد. در این تحقیق، برای جغرافی دانان، شهرسازان و معماران بیشتر جنبه های صوری و مدنی مانند طرح شهر، سازماندهی فضا و عناصر اصلی آن مثل ارک، مسجد جامع، بازار به عنوان مرکز اقتصادی، هسته محلات مسکونی، بخشبندی این محلات بر حسب نژاد و مذهب و زبان و عوامل دیگر، کوی هایی بن بست، خانه های درونگرا به صورت محوطه بسته و مشرف به حیاط میانی، مطرح و حایز اهمیت بوده است. جامعه شناسان و اقتصاددانان بیشتر به بنیادهای اسلامی جامعه شهری مانند خصوصیات اجتماعی و قضایی اسلام، سطره اقتصادی شهر بر حومه آن، نحوه بهره برداری خاص اسلامی از سرمایه و زمین (مزارعه، مساقات) اهمیت بسیار نهاد وقف در اقتصاد و معماری و آبادانی شهر و جز این ها توجه داشته اند. اما از این میان برخی از جغرافی دانان بر جنبه مادی تمدن، کاوشهای باستانی و پژوهش های صرفاً تجربی و عینی تکیه دارند، آن جنبه های صوری را وجه تمایز و رکن اساسی شهر در دوره اسلامی نمی دانند و معتقدند که کاوش های انجام گرفته نشان داده است که خصوصیات مانند کوی های بن بست و خانه های درونگرا با حیاط میانی، خاص تمدن دوره اسلامی نیست و از روزگاران کهن در شهرهای باستانی مشرق زمین وجود داشته است. ارک و دیوار و بارو و پرستشگاه نیز وجه مشترک همه شهرهای قدیم است. اما مجموعه بازار یاسوق، که یکی از بزرگترین دستاوردهای تمدن دوره اسلامی است، نه در مشرق زمین باستان نظیری داشته است، نه در یونان و روم قدیم و نه در اروپای قرون وسطی. زمانی که اسلام بر بخش بزرگی از جهان حاکم شد، بازار نیز به صورت یکی از ویژگیهای اصلی شهر در دوره اسلامی در ساختارهای بازرگانی آن است که به صورت مجموعه ای یکدست و به هم پیوسته، در فضائی فشرده در میان شهر جای دارد و هنوز هم با وجود دگرگونیهای ظاهری، آن ویژگی اصلی شهر اسلامی را تداعی می کند.

۲-۱- جایگاه بازار در شهر اسلامی

ارائه طرحی شامل و تعریفی جامع از شهر اسلامی، محل توجه و موضوع تفحص و تحقیق بسیاری از جغرافی دانان، خاورشناسان و مخصوصاً اسلام شناسان قرن بیستم بوده است. بعضی از آنان بازار را بخش اساسی و هسته مرکزی "شهر اسلامی" خوانده اند، بعضی دیگر مسجد جامع را و برخی هر دو را. گروهی دیگر با استناد به متن های کهن تاریخی و جغرافیایی شهر را متشکل از سه رکن اصلی ارک، مسجد جامع و بازار دانسته اند و سرانجام برخی نیز عناصر مهم ساختی این شهرها را مسجد، بازار، ارک حکومتی و هسته محله های مسکونی و دیوار و بارو و دروازه شهر برشمرده اند. در شهر اسلامی بازارها به مسجد جامع وابستگی کالبدی و کارکردی نزدیکی داشته اند. مسجد جامع به سبب تقدم وظایف مذهبی در جای مناسبی در هسته مرکزی و محور اصلی شهر ساخته می شد و بازار به عنوان مرکز معیشتی مردمی و فعالیت های صنفی معمولاً در جوار مسجد جامع قرار داشت. شهرهای اسلامی خاورمیانه و شمال آفریقا از لحاظ جغرافیایی و طبیعت پیرامونشان گوناگون اند. بعضی

مانند اسکندریه و استانبول و بصره در کنار دریا، بعضی دیگر مانند قیروان و مراکش در صحرا، برخی دیگر مانند بغداد و قاهره در کنار رودخانه های بزرگ و سرانجام بعضی نیز مانند اوزروم و شیراز در فلات ها پدید آمدند. اما با وجود این تفاوت ها در همه این شهرها بازارها مرکزیت دارند و در داخل حصار شهر بنا شده اند.

۳- مهمترین خصوصیات بازارهای مرکزی شهرهای اسلامی

محققان از بررسی و مشاهده دقیق صدها بازار شهرهای اسلامی به خصوصیات و معیارهایی دست یافته اند که این نهاد اسلامی را به خوبی مشخص و از نهادهای مشابه در دیگر تمدن ها متمایز می سازد.

۳-۱- نقش سازماندهی بازار در امور اقتصادی و مالی

بازار مرکزی شهرهای خاورمیانه اسلامی، مرکز ثقل اقتصادی و نظام بهره وری از سرمایه است. این نهاد با خرید و فروش و تولید و پیشه وری گسترده به صورت مرکز رهبری امور اقتصادی و مالی شهر درآمده و با این اعتبار به عنوان جایگاه محوری سیاست و مذهب نیز محسوب می شود. با این برداشت، بازار نهادی معادل محله مرکزی معاملات شهرهای بزرگ است، اما از دو جهت با آن تفاوت دارد. نخست اینکه جنبه مالی و اعتباری بازار خاورمیانه بر خلاف محله مرکزی معاملات، برملا و عیان نیست. در محله تجاری شهرهای بزرگ، دفاتر و تأسیسات گوناگون مانند بانکها، بیمه ها، امور صنایع و ... در ساختمانهای مجلل و عمارت های بلند جای دارد، حال آنکه در بازار، از ترس فشارهای حکومتی همه چیز پنهان است. دوم اینکه روش رهبری اقتصادی و مالی بازار نیز با آنچه در غرب به صورت سرمایه گذاری تولیدی مرسوم است تفاوت هایی دارد. از آن جمله مسئله استفاده از سرمایه با بهره مالکانه و تفوق اقتصادی شهر بر حومه های روستایی آن است.

بازار علاوه بر اینکه واسطه ضروری و حلقه اصلی زنجیره تولید، توزیع و مصرف است، موضوعی برای بهره برداری از سرمایه هم محسوب می شود. ساختمانهای آن ملک خانواده ها یا افراد غنی است که از آن در کارهای عام المنفعه یا برای تأمین مالی آینده افراد خانواده خود استفاده می کنند. اغلب منافع ساختمان های بازار به صندوق مساجد، مدارس و بنیادهای خیریه سرازیر می شود. موضوع وقف و اهمیت عظیم معماری و اقتصادی موقوفات مذهبی در توسعه و تفکیک فضائی شهرهای بزرگ اسلامی چون استانبول، حلب، دمشق و در نتیجه تأثیر آن در اداره نهادهای مذهبی و رفاهی بازار و ایجاد اشتغال و برگزاری اعیاد مذهبی اهمیت بسیاری دارد. موقوفات مذهبی در قوام شهر اسلامی و توسعه آن نقش حیاتی داشته و دارد. در بازارهای ایران املاک وقفی فراوانی وجود دارد که هزینه بناهایی را که بیشتر در خود بازار قرار دارد تأمین می کند.

۳-۲- فعالیت های گوناگون اقتصادی بازار و نظام همبستگی آنها

در بازار مرکزی شهرهای بزرگ خاورمیانه اسلامی، بخشهای خرده فروشی ثابت و سیار، عمده فروشی و بنگاری، واسطه گری، تجارت خارجی، خدمات خصوصی و عمومی، امور اعتباری و مالی، تولید و پیشه وری و دستورزی در یک بافت سازمانی و مالی گرد هم جمع و به هم وابسته اند و بر هم تأثیر متقابل دارند. این در هم تنیدگی و گوناگونی رشته های اقتصادی که خاستگاه بخش اعظم آن تجارت خارجی و به دنبال آن توسعه پیشه وری است تنها در بازارهای بزرگ مراکز استان و شهرهای پایتخت وجود دارد.

۳-۳- ساختار پیکر بازار

میان بخش های مختلف اقتصادی و مالی بازار و نوع ساختار بنا و معماری آن به تدریج و با گذشت زمان هماهنگی معقولی برقرار شده است. در بازارهای بزرگ شهرهای اسلامی که پیکر آنها از اجزاء و تکه های درهم جفت شده و به هم چسبیده شکل گرفته اند.

از کوی ها و گذرگاه های اصلی و فرعی (راسته ها) برای خرده فروشی و پیشه وری، از خان ها برای تجارت عمده و مبادلات خارجی (صادرات و واردات) و از فضاها و مجموعه های سرپوشیده (قیصریه، تیمچه، بوستان) برای تجارت کالاهای گرانبهاتر استفاده شده است. راسته ها و خان ها در همه بازارهای عنصر اصلی هستند و تالارهای سرپوشیده، دالانها و میدان ها تنها در بعضی از شهرهای نواحی مشرق زمین جزء بازار شمرده می شوند. سایر بناهای مذهبی، آموزشی و رفاهی مانند مساجد، تکایا و ... که در عمل کامل کننده محله تجاری-اجتماعی بازار هستند به تناسب نیاز در محل های خاص جای گرفته اند.

در بنای بازارهای اسلامی، با معماری سنتی، سه بخش اصلی را می توان از هم تمیز داد:

الف) کوی ها یا گذرگاه های اصلی و فرعی (راسته ها)

ب) مجتمع های تجاری دارای انبارها و محل هایی برای سکونت موقت بازرگانان (خان، سرایا، کاروانسرا)

ج) مجتمع های تجاری بی امکان سکونت (قیصریه، تیمچه، بوستان). ۳

۳-۴- پیوستگی میان اجزای مختلف بازار با قدمتهای متفاوت

در شهرهای اسلامی بیشتر بازارهای بزرگ که به صورت مجموعه های به هم پیوسته با معماری و مصالح کم و بیش یکدستی ساختمانی از وجوهی است که بازار شرقی اسلامی را از کوی های تجاری اروپا و هند که در آنها ساختمانها، طرح معماری و مصالح یکسان ندارند، متمایز می کند گفته شده که آثار این شیوه معماری، یعنی ترکیب و تراکم تدریجی ساختمان ها را می توان در معماری آسیای باختری، از سه هزار سال پیش از میلاد یافت. مجموعه های یک شکل و دارای وحدت معماری بازار بوده است.

مسائل شهرسازی از این پس احتمالاً توسعه بازارها را با مشکلاتی روبه رو خواهد کرد. احتمال انتقال یا جابه جایی بازارهای چندین شهر بزرگ نیز، به سبب انباشتگی و تراکم این مجموعه ها، وجود دارد. چنانکه بخش هایی از بازار تهران که در قرن سیزدهم مرکزیت داشت اینک در پیرامون قرار گرفته و در حال ویرانی و فروپاشی است. روندهای مشابهی نیز در بازارهای دمشق، اصفهان، کرمان و شیراز دیده می شود.

۳-۵- جدا بودن محل کار (بازار) از محل سکونت

در بازار شرقی که در درجه اول یک مرکز اقتصادی است، اصولاً مسکن و منزلی وجود ندارد، از این رو روزهای جمعه و تعطیلات و شبها خالی از مردم است. نبود مسکن در بازار از جمله ویژگی هایی است که این نهاد شرقی و اسلامی را در خاورمیانه از مراکز سنتی داد و ستد شهرهای کهن غربی و هندی متمایز می کند. همین امر یکی از موجبات پیدایش ساختمانهای یک طبقه در بازار بوده است که غالب جهانگردان متذکر آن شده اند. هر چند که برای نبودن مسکن در بازار دلیل قاطعی نمی توان آورد ولی امنیتی راه، که خودبخود با نبودن مسکن در بازار ایجاد می شود نباید از نظر دور داشت. به هر حال نبودن مسکن در بازار جزئی از الگوی رسمی آن شده است. تعبیر دیگری که برای جدا بودن محل سکونت از محل کار ذکر کرده اند این است که تمایز میان محله های مسکونی و کار و کسب در سرزمین های اسلامی کاملاً مشهود و جزئی از اندیشه مسلمانان است. پوشیدگی و محرمیتی که یک فرد مسلمان برای زندگی خصوصی و خانوادگی خود لازم دارد او را می دارد که خانه اش را به دلخواه خود در محله ای که در آن این محرمیت به طور کامل مراعات می شود، بنا کند تا ضمن آن خانواده از هیاهوی بازار و ناآرامی های جهان خارج آسوده باشد.

۳-۶- تجمع پیشه وران مختلف در بازار

بخش بندی مساحت بازارهای شرقی میان گروه های مختلف تجاری و پیشه وری دقیق و مشخص است. این بخش بندی گاه مجموعه ای دقیق و تفصیلی را از شاخه های اصلی و فرعی و جانبی یک تجارت یا پیشه در برمی گیرد. برای نمونه دکان های فروش کفش، کارگاه تولید، قالبسازی، فروش چرم و... با همه افراد مورد نیاز هر حرفه، در کنار هم جمع می شدند.

۳-۷- مهمترین گونه های بازار از لحاظ شکل و کارکرد

با بررسی و مقایسه بازارهای کشورهای اسلامی می توان طرحی از گونه های مختلف بازار را از لحاظ شکل ساختمانی و کارکرد رسم کرد که صرف نظر از بعضی استثنای منطقه ای همه انواع مهم را در بر گیرد. در این گونه شناسی بر حسب ترتیب قرار گرفتن راسته ها و خان ها نسبت به هم، چهار نوع اصلی و از لحاظ عمل و وظیفه دو نوع اصلی و بعضی انواع فرعی را می توان بازشناسی کرد.

۱- بازار خطی (طولی)، راسته است که در جهت طولی رشد کرده است و خان ها در دو سوی آن جای دارند مانند بازار تهران در سال ۱۲۶۷

۲- بازار چند محوری، شبکه ای است گسترده از راسته های متوازی یا متقاطع که مجموعه های خان ها و سراها را در میان می گیرد مانند بازار تبریز، بخشهای جدیدتر شمال بازار تهران.

۳- بازار مرکزی خرده فروشی با خان های پیرامونی (منظومه ای)، مجموعه بزرگی از راسته ها و دالانهای سرپوشیده است که بی فاصله در مجاورت یکدیگر قرار گرفته اند و خان ها به شکل کمربندی آنها را احاطه کرده اند. مانند بازار قدیم استانبول. البته قسمت مرکزی بازارها را باید از نوع "بازار چند محوری" و "بازار مرکزی" و کوچه های اتصال به محوطه مرکزی را از نوع "بازار خطی" محسوب کرد. این ترتیب مثلاً برای بازارهای تبریز، حلب، اصفهان، تهران، تونس، استانبول و ...

۴- بازار صلیبی، (با دو محور اصلی متقاطع) مرکب از دو بازار خطی متقاطع عمود برهم است که در محل تقاطع به صورت چند محوری تراکم یافته است. برجسته ترین نمونه این نوع، بازار وکیل شیراز است که همزمان با پنج خان ساخته شده است.

در خصوص کارکرد بازار، گونه های زیر را می توان تشخیص داد:

۵- بازار محله (بازارچه)، که نیازهای ساده و روزانه ساکنان محل را اعم از خوراک و پوشاک و دیگر کالاها فراهم می آورد و معمولاً از یک بازار مرکزی تغذیه می شود. این بازارها از جهاتی مانند مسقف نبودن، داشتن ترکیب

مسکونی- تجاری، نداشتن خان و تجمع صنفی با بازار بزرگ فرق دارند.

۶- بازار بیرون شهری (حومه)، این بازارها در حاشیه شهر و اغلب به صورت بازار خطی در طول راه های منشعب از دروازه شهر واقع است و محل اتصال شهر به روستا است. این بازارها دارای خان های ساده ای هستند که از آنها برای نگهداری محصولات کشاورزی، حیوانات بارکش، وسایل حمل و نقل و پرورش دام ها به طور موقت استفاده می شود. کشاورزان و روستائیان اغلب برای تهیه نیازمندی های خود به این بازارها- که هنوز هم معامله در آنها ساده تر است- یا سایر بازارهای حاشیه ای که برای تأمین نیازهای ضروری روستائیان مجهز شده اند، مراجعه می کنند.

۷- بازار صحرایی، در برابر بازارهای بیرون شهری خاص روستائیان، بازار خاص کوچروان و چادر نشینان نیز تشکیل می شود که کالاهای آن با نیاز این گروه از مردم تطبیق می کند.

۸- بازار زیارتی، در این بازارها که معمولاً در همسایگی مکانهای مقدس و زیارتگاه های اسلامی جای دارند بیشتر کالاهای اماکن زیارتی در معرض فروش قرار می گیرد.

۹- بازار صنایع دستی، در مراکش و ترکیه به نوعی بازار یا بخشی از بازار بر می خوریم که در آنها رشته های گوناگون صنایع دستی و تعمیراتی یکجا جمع شده اند. کار این نوع پیشه وران محدود به ساخت و تولید است و برای عرضه و فروش محصولات خویش ترجیح می دهند از طریق واسطه و دلال عمل کنند.

۴- کلیاتی در معماری و مصالح ساختمانی بازار

با اینکه هنر معماری در دوره اسلامی بیشتر در خدمت دین بوده و مساجد بزرگ و مشاهد متبرک جزء بزرگترین دستاوردهای آن محسوب می شوند سایر بناهای مورد نیاز شهر اسلامی مانند پل، بازار، کاروانسرا، دژ، باغ و کاخ هم با همان زیبایی و مهارت و قدرت در دوره اسلامی ساخته شده اند. شبکه بازارها را در هر نوع می توان یکی از ارزشمندترین تجربه های شهرسازی و معماری در قلب شهرهای اسلامی به شمار آورد. جایگاه بازار در بافت همگن شهر چنان است که به کمک شبکه های مواصلاتی، بخش های گوناگون شهر برآحتی به آن دسترسی دارند و کار انتقال بار و کالا به آسانی صورت می گیرد تا جایی که مسأله شیب مسیرها نیز حساب شده است. یکی از ویژگی های جالب معماری بازارها شیوه نور رسانی آنهاست که نور شکسته با بهره گیری از منافذ سقف صورت می گیرد. بدین ترتیب ضمن تأمین نور کافی و یکسان در سراسر روز، از تابش مستقیم آفتاب و ریزش

باران به داخل جلوگیری می‌کند. تهویه دالان‌ها نیز به خوبی انجام می‌پذیرد. ترکیب نور و حجم و تناوب تابش آن در بازار به قدری دلپذیر است که رهگذران احساس آرامش می‌کنند. در شالوده بنا و پی ستون‌ها، به خصوص در زمین‌های مرطوب یا سست از قطعات سنگ استفاده می‌شود. ستون‌ها و قوس‌ها و دیوارهای باربر اغلب از آجر و گچ ساخته می‌شود و خشت برای پر کردن فضاها (یا برای جدا کردن فضاهای مختلف) به کار می‌رود. برای زینت کاری نماها نیز از گچ و کاشی استفاده می‌شود. استفاده از خشت در ساخت بازارهای بزرگ شهری کمتر اتفاق می‌افتاد. در بخش‌های غیر باربر برای کاستن از وزن بیهوده و صرفه جویی در مصالح، فضاهای تهی مانند طاقچه و بالا طاقچه تعبیه می‌کردند که برای انبار کردن کالا به کار می‌آمد. پوشش دیوارها نیز معمولاً با کاهگل و گچ صورت می‌گرفت.

۵- نظام درونی بازار

اصناف بازار: صنف در لغت به معنی گونه، نوع و دسته‌ای از هر چیز است و در جامعه اسلامی از همان آغاز به جماعات و گروه‌های پیشه‌ور اطلاق می‌شده است مانند صنف صرافان، صنف رنگرزان.

۵-۱- تشکیلات صنفی

تکالیف و وظایف صنفی: این تکالیف معمولاً از مقررات رایج و متعارف میان اهل هر حرفه اخذ می‌شود و محاسب به کمک "عریف" یا "امین" برای اجرای آنها نظارت داشت. رئیس و وظایف صنف عبارت بود از: الف) کوشش در شناخت اسرار حرفه. قبل از پرداختن به هر حرفه، فرا گرفتن فنون و اسرار آن ضروری بود و به پیشه‌ور تنها پس از توفیق در آزمایش حرفه اجازه کار داده می‌شد. ب) توجه به منافع و مصالح اعضای صنف (د) رسیدگی به مواد اولیه (ه) توجه به بهداشت.

مراتب صنف: تشکیلات منظم موجود، به طور سنتی، در میان اصناف وجود مراتبی مانند شیخ صنف، استاد، خلیفه، صنعتگر، کارآموز و نیز در دوره‌های متأخر رتبه "نقیب" را تأیید می‌کند. شیخ را رئیس به فضل و علم و از دید تجربه و مهارت در حرفه از دیگران برتر و در کلیه موارد عمومی نماینده صنف بوده و بر افراد و اعضای آن حکمی نافذ داشته است. در تعیین نرخ‌ها با مشورت محاسب ملاخه و در بروز اختلاف حکمیت می‌کرده است.

استاد که در سرزمین های اسلام "معلم" یا "مقدم" نامیده می شد اسرار صنعت و پیشه را که خود به کمال آموخته بود به شاگردان منتقل می کرد و هر گاه در صنعتگری فهم و خدمت و کفایت مشاهده می کرد و به او "عهد" می بخشید و این به منزله اجازه او برای ورود به صنف بوده است. عنوان خلیفه که به اعتقاد بعضی مرتبه میان صنعتگر و استاد را داشته امروز در عراق اصطلاحی رایج و معنی آن دستیار استاد در کار است. صنعتگر که نامهای دیگری مانند صانع یا شاگرد یا غلام بر او اطلاق می شده به استاد در کارش کمک می کرده و در قبال آن، مزد و گاهی خوراک و پوشاک دریافت می داشته، استاد مسئول خطای شاگرد در کار بوده است. پس از طی دوره کارآموزی، صنعتگر با گذراندن آزمایش خاص و توفیق در آن می توانسته استادی مستقل شود و دکانی مخصوص خود بگشاید.

بازارهای صنفی: گرد آمدن همپیشگان در یک راسته یا در یک بازار مستقل، سنتی است قدیم که ریشه در گذشته ای دورتر از دوران اسلامی دارد. این خصوصیت در بازارهای ساسانی، روم شرقی و در بازارهای مکه پیش از اسلام و در بازارهای مدینه در صدر اسلام مشاهده می شده است.

احتساب و نظارت بر بازارها: نظارت بر بازار بخشی از وظایف وسیعتر محتسب بوده که با توجه به اصل فراگیر اسلامی امر به معروف و نهی از منکر شامل مراقبت در اجرای درست قواعد شریعت و وظایف مذهبی-اجتماعی مسلمانان و مقررات اهل دمه و حفظ مصالح عمومی جامعه شهری-بخشی از وظایف امروزی شهرداری، شهربانی و دادستانی می شده است. در آغاز و مخصوصاً در صدر اسلام از کاربرد اصطلاحات غیر قرآنی حسبه و محتسب خبری نیست، تنها عنوان عامل السوق یا صاحب السوق به چشم می خورد که ظاهراً گویای وظایفی شبیه به احتساب در بازار بوده است.

۶- پیشینه و خاستگاه بازار بزرگ شهری

یافته های باستان شناسی، داده ها و شواهد کهن تاریخی: برخی از اجزاء مهم و اولیه مجموعه بازار مانند راسته، چهارسو، پوشش گنبدی و کاروانسرا ریشه در دورترین ادوار تاریخی دارند. طرح بازار به صورت چهارسو با دو دالان مسقف عمود بر هم، بر سفالی از هزاره چهارم پیش از میلاد بر جای مانده است. برای راسته یا گوی پیشه وران نیز شاهد معتبری از دو هزار سال پیش در کاوشهای باستانشناسی شوش یافت شده است. بر مهری که از کاوشهای شوش به دست آمده و متعلق به هزاره چهارم پیش از میلاد است نقش یک سیلوی غله با پوشش گنبدی به شکل دیده می شود و از این رو احتمال داده اند که ایرانیان از همان روزگار با گنبد سازی آشنا بوده اند. کاروانسرا نیز که اصول ساختمانی آن منجر به پدید آمدن بازار شهری و بعضی از انشعاب های آن شده بسیار کهنسال است. بسیاری قراین تاریخی وجود آن را بر سر راه های بزرگ کاروانی از روزگار هخامنشیان مسلم می سازد.

۷- بازارهای موقت

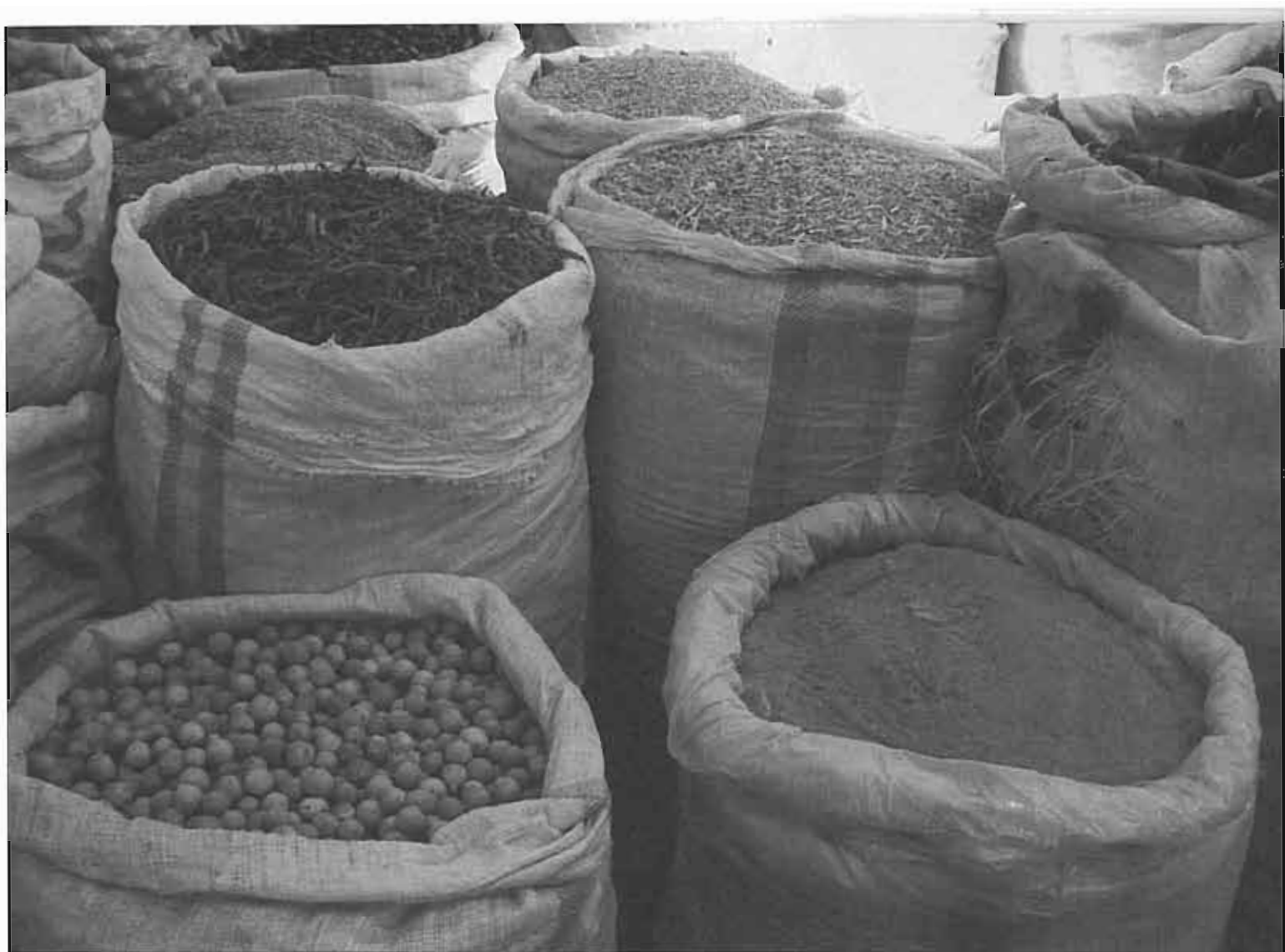
بازارهای موقت، شامل اند بر: بازارهای روز، که امروزه در شهرهای اروپایی، هر روز در محله ای برپا می شود، بازارهای هفتگی که کشاورزان هفته ای یکبار یا بیشتر و بعضاً سالی یک یا دوبار تشکیل می شود، بازارهای نمایشگاهی نوین، نوعی بازار مکاره است که اکنون ابعادی سخت گسترده و جهانی پیدا کرده است و در کشورهای اسلامی از جمله ایران و ترکیه بر پا می شود.

۸- بازار در ایران

بازار ایرانی مجموعه واحد و مستقلی از دکانها، تیمچه ها، کاروانسراها، میدان ها، بناهای مذهبی، حمام ها و دیگر مکانهای عمومی است. این مرکز تجاری سنتی معمولاً دارای طاق ضربی آجری است. روزن هایی که در طاق آجری تعبیه شده نور و جریان هوا را تأمین می کند و بلندی سقف، فضای بازار را در فصل گرما خنک می سازد. شکل بازارهای ایران، بیشتر خطی (طولی) است. راسته های اصلی به صورت رشته ای واحد و متصل به هم و متفرعات آن در دو سوی محور اصلی قرار دارد. بازارهای کرمانشاه، کاشان و شیراز و بخش های عمده ای از بازارهای شهرهای کوچک نیز چنین است. سایر بازارهای ایران، بیشتر به شکل مستطیل و مشتمل بر چندین راسته اصلی موازی با هم است که با راسته های کوچکتری به هم متصل شده است. بهترین نمونه این نوع، بازار تبریز است.

پیدایش راسته های خرده فروشی: شواهد باستانشناسی و اشارات متون متعلق به دوره ساسانیان وجود راسته های پیشه وری را در گذشته مشرق زمین و ایران پیش از دوره اسلامی محقق ساخته اند. پژوهندگان خارجی نیز وجود کوی های پردکان شبیه به راسته های بازار را، به خصوص در محورهای اصلی شهرهای دوره امپراطوری روم با آرایش ستون بندی به اثبات رسانده اند. تحول شکل بازار از صورت ابتدایی به یک راسته بازار کامل سرپوشیده امری نیست که با شتاب و خودبخود صورت گرفته باشد. به عنوان نمونه در قاهره از اوایل قرن هشتم

چند قرن طول کشید تا دکه های چوبی، که به صورت آشفته و بیسامان در طول محورهای اصلی گذرگاه های شهر قرار داشت و چهره خیابان ها را زشت و ناهنجار کرده بود، به تدریج دگرگون و سپس تجدید بنا شود. اما از قرن یازدهم به بعد وضع بازارها و راسته ها به کمال معماری و زیبایی خود رسیده است. بنابراین از وقتی که آلونک ها و دکه های چوبی موقت به عنوان جایگاه ثابت خرده فروشی و پیشه وری، مطلوب و قابل استفاده نبود بزرگان و مالدارانی پیدا شدند تا برای تبدیل آن آلونک ها به مجموعه های ساختمانی هماهنگ و یکدست و مسقف و زیبایی راسته های بازار، با گشاده دستی هزینه کنند. از میان نتایج کار این افراد، بعضاً شاهکارهای معماری و هنری پدید آمد.

پیدایش سراهای سرپوشیده برای کالاهای گرانبها: بعضی از محققان غربی پیدایش سراهای سرپوشیده یا مجموعه های مشابه آنها را برای کالاهای گرانبها مانند بوستان عثمانی، تیمچه ایرانی و قیصریه کمتر خاص دوره اسلامی و بومی سرزمین های آن می دانند و معتقدند که مجموعه هایی از این گونه در محله های تجاری قرن هفتم مانند محله های شهرهای حلب و دمشق با کارکرد تجاری و بازاری وجود داشته که اصل و منشأ آن همان باسیلیکا دوره باستانی روم است. اما در عین حال نتوانستند سیر تحول آنها را به سراهای عثمانی و ایرانی نشان دهند. محققان احتمال داده اند سراهای پوشیده در حلب و دمشق بر اثر سوانح آتش سوزی یا تنگی جا از بین رفته و در نتیجه بنگاه های تجاری جایگزین آنها به راسته بازارها و کوی های تجاری منتقل شده اند. تجاری که در این شرایط به راسته بازارها نقل مکان کرده بودند، نمی خواستند از امنیتی که پیش از این در سراهای سرپوشیده داشتند محروم شوند و بر اساس همین نیاز بوده که بعضی از انشعابات بازار محصور شده است.

پیدایش خان ها برای تجارت های عمده و خارجی: شواهد زیادی دلالت بر این دارد که خان های بازار میانه قرن نهم برای مسکن دادن به بازرگانان خارجی و انبار کردن کالاهای تجاری آنها استفاده می شد. شاید ویران کردن حومه الحضر، دست آویزی ظاهری برای روانه کردن تجارت عمده به داخل شهر بوده است که با حصار و دیوار محافظت می شده است. گذشته از این صلاح حاکم شهر نیز در این بوده که بازرگانان، خصوصاً تجار اروپایی در مرکز جایگیر شوند تا هم مراقبتشان آسانتر و عملی تر و هم رسیدگی به امور مالیاتی و گمرکی آنان میسر باشند.

